

# รายงานตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ. 117 : เอกสารประวัติศาสตร์ราชบุรีและสมุทรสงครามในสมัยรัชกาลที่ 5

เพชรรุ้ง เทียนปิวโรจน์<sup>1</sup>

## บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งดำรงพระยศกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เรื่องรายงาน การตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ.117 ซึ่งถือเป็นเอกสารประวัติศาสตร์ และหลักฐานชั้นต้นชิ้นสำคัญที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับเมืองราชบุรีและสมุทรสงคราม ในสมัยรัชกาลที่ 5 ผลจากการศึกษาเอกสารทำให้ทราบถึงข้อมูลพื้นฐานของเมืองราชบุรี และสมุทรสงคราม ปัญหาของเมืองราชบุรีและสมุทรสงครามพร้อมแนวทางการแก้ปัญหา สภาพเศรษฐกิจ การประกอบอาชีพของราษฎร และสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์

คำสำคัญ : 1. รายงานตรวจราชการ. 2. ราชบุรี. 3. สมุทรสงคราม. 4. สมัยรัชกาลที่ 5.

---

<sup>1</sup> อาจารย์ประจำสาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา อีเมล jeezy\_p@hotmail.com

## **The Bangkok Era 117 Inspection Report of Ratchaburi and Samut Songkhram: A Historical document of Ratchaburi and Samut Songkhram in the Reign of King Rama V**

**Petchrung Teanpewroj<sup>2</sup>**

### **Abstract**

The objective of this article is to study the writing of Krom Muen Damrong Rajanubhab in the Bangkok Era 117 Inspection Report of Ratchaburi and Samut Songkhram. This is an important historical document and primary source that show data about Ratchaburi and Samut Songkhram during King Rama V's reign. The result of this study revealed basic information of Ratchaburi and Samut Songkhram, their problems and guidelines to solve these problems as well as the economy, the occupations and the historical landmarks of these two cities.

**Keywords:** 1. The Report Inspection. 2. Ratchaburi. 3. Samut Songkhram. 4. The Reign of King Rama V.

---

<sup>2</sup> Lecturer at Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, Rajabhat Phranakhon Sri Ayudhaya University, Phranakhon Sri Ayudhaya, Thailand. E-mail address: jeezy\_p@hotmail.com

## บทนำ

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงเวลาแห่งการปฏิรูปการปกครองหรือยุคการทำประเทศให้ทันสมัยทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค สาเหตุสำคัญของการปฏิรูปสืบเนื่องมาจากปัจจัยสำคัญสองประการ คือ ระบบการปกครองภายในประเทศแบบเดิมที่ล้าสมัยไม่เหมาะสมต่อภาวะการณ์ที่กำลังเปลี่ยนแปลง และการคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตก ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษแผ่อิทธิพลเข้าคุกคามพรมแดนสยามทางด้านตะวันตกและด้านใต้ ส่วนฝรั่งเศสแผ่อิทธิพลคุกคามพรมแดนสยามทางด้านตะวันออก ปัจจัยดังกล่าวนำไปสู่การปฏิรูปการปกครองใน พ.ศ. 2435 และดำเนินการปกครองเมืองต่างๆ แบบเทศาภิบาล จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นเพื่อสร้างเอกภาพทางการปกครองและรักษาเอกราชของชาติให้พ้นจากภัยคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก

มณฑลราชบุรีเป็นมณฑลทางภูมิภาคตะวันตกก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2437 โดยรวมเมืองเข้าไว้ด้วยกัน 5 เมือง คือ เมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองกาญจนบุรี เมืองเพชรบุรี และเมืองปราณบุรี (Damrong Rajanubhab, 2002: 210) ในการศึกษาประวัติศาสตร์มณฑลราชบุรี นอกจากเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์อย่างพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พ.ศ. 2452 แล้ว ยังมีเอกสารสำคัญสำคัญอีกอย่างน้อยหนึ่งเรื่อง คือ รายงานตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ. 117

รายงานตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ. 117 พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์เสด็จออกตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ในเดือนสิงหาคม ร.ศ. 117 ตรงกับพุทธศักราช 2441 เพื่อนำความขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงจดระยะทางที่ได้ตรวจในลักษณะของจดหมายรายวัน ลงวันที่ 30 สิงหาคม ร.ศ. 117 ทรงพรรณนาความถึงสิ่งต่างๆ ที่ทรงพบเห็นอย่างละเอียดตลอดเส้นทางและทรงเขียนรายงานอย่างตรงไปตรงมา ทั้งสภาพบ้านเมือง สถานที่ราชการ การจัดการปกครองท้องถิ่น การปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการ จำนวนสามะโนคร้ว จำนวนนักโทษในเรือนจำ สภาพเศรษฐกิจและวิถีชีวิตของราษฎร มีการนำมาตีพิมพ์เผยแพร่ในวารสารศิลปากร ปีที่ 15 ฉบับที่ 6 (มีนาคม พ.ศ. 2515)

รายงานตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ. 117 เป็นเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์และเป็นเอกสารชั้นต้นที่สำคัญในการศึกษาการจัดการปกครองมณฑล

เทศาภิบาล ซึ่งเป็นการปกครองสมัยใหม่มีระบบการบริหารราชการที่ชัดเจนและควบคุม การปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการ ในช่วงเวลาที่มหาอำนาจตะวันตกกำลังคุกคามสยาม และยังเป็นเอกสารสำคัญที่ให้ข้อมูลประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสภาพการเมืองการปกครอง สภาพเศรษฐกิจและสังคมของเมืองต่างๆ ในมณฑลราชบุรีอย่างน้อยสองเมืองและ คุณประโยชน์สำคัญของการนำหลักฐานเหล่านี้มาศึกษา ก็เพื่อใช้เป็นข้อมูลในการศึกษา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของจังหวัดราชบุรี และสมุทรสงครามได้เป็นอย่างดี

### วิพากษ์เอกสาร

รายงานตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) เป็นจดหมายเหตุรายงานการตรวจราชการของข้าราชการที่มีลักษณะเป็นการจดบันทึก รายงานแบบตะวันตก ซึ่งให้รายละเอียดการเดินทางอย่างเป็นระบบ ตั้งแต่วันเดือนปี ที่เดินทาง เส้นทาง การเดินทาง วิธีการเดินทาง สภาพภูมิประเทศ ชีวิตความเป็นอยู่ ของราษฎร และที่สำคัญที่สุดคือ ข้อมูลการปฏิบัติงานของราชการ เอกสารดังกล่าวเป็นเอกสาร ที่ทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของระบบราชการแบบใหม่ และเป็นรายงานการตรวจราชการ ของข้าราชการระดับเสนาบดีที่เสด็จตรวจราชการหัวเมือง และเป็นผู้เรียบเรียงข้อมูล ด้วยพระองค์เอง ข้อมูลในรายงานตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ. 117 ได้มาจากการสังเกตการณ์ในขณะที่เสด็จตรวจราชการและจากการสอบถามเรื่องต่างๆ จากข้าราชการและราษฎรที่เข้ามารับเสด็จในแต่ละเมือง ทำให้ทราบสภาพการณ์ การปกครอง สังคม เศรษฐกิจ ของมณฑลราชบุรี ที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากนโยบายการปฏิรูป การปกครอง หากแต่ยังคงมีปัญหาในการจัดการปกครอง การเสด็จตรวจราชการมณฑล ราชบุรีเป็นแบบอย่างของการเดินทางตรวจราชการในเมืองอื่นๆ ในเวลาต่อมา อาทิ การเดินทางไปตรวจราชการมณฑลปราจีนบุรี ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) การเดินทางตรวจราชการ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรธานี และมณฑลร้อยเอ็ด ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449)

### ภูมิหลังการปฏิรูปมณฑลราชบุรีก่อนการเสด็จตรวจราชการ

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411–2453) ความเป็นเอกภาพ และบูรณภาพของราชอาณาจักรสยามถูกคุกคามจากมหาอำนาจจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส และเครือจักรภพอังกฤษ ทั้งสองมหาอำนาจกำลังแข่งขันกันขยายอิทธิพลลัทธิจักรวรรดินิยม แสวงหาอาณานิคมในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สยามต้องเผชิญกับการคุกคาม ซึ่งต่างมีเป้าหมายที่จะยึดครองประเทศราชของสยาม อันได้แก่ เขมร ลาว และดินแดน ในแหลมมลายูตอนบน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัย ต่อสภาวะการณ์อันล่อแหลม และทรงตระหนักดีว่าการปกครองส่วนภูมิภาคขณะนั้น

ยังไม่รัดกุมพอ ไม่มีการปักปันเขตแดนที่แน่นอนจึงเปิดโอกาสให้มหาอำนาจหาเหตุเข้าแทรกแซง สยามต้องสูญเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ยินยอมเกี่ยวกับเรื่องพิกัตอัตตราภาษี รวมถึง สูญเสียดินแดนบางส่วนให้แก่มหาอำนาจทั้งสอง แต่ยังคงรักษาเอกราชไว้ได้เพราะ การดำเนินนโยบายทางการทูตที่เหมาะสมและการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยทั้งในส่วนของรัฐบาล และระบบการปกครอง (Bunnag, 1989: preface)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่าความอ่อนแอ ของรัฐบาลมีส่วนมาจากการจำแนกหน้าที่การงานอย่างไม่เพียงพอ ไม่มีหลักการแบ่งอำนาจ บริหารระหว่างฝ่ายพลเรือนและทหาร อัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายก หัวหน้าราชการ ฝ่ายพลเรือนหรือมหาดไทยนอกจากรับผิดชอบดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือแล้วยังเป็นเสนาบดี รับผิดชอบกรมกองฝ่ายทหารอีก 2 – 3 แห่ง เช่น กรมช้าง กรมทหารม้า กรมทหารปืนใหญ่ เป็นต้น อัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม นอกจากรับผิดชอบด้านการทหารยังต้อง ว่าราชการฝ่ายเรือนในหัวเมืองต่างๆ ทางภาคใต้ ส่วนกรมที่ต้องรับผิดชอบกิจการต่างประเทศ และยังคงดูแลหัวเมืองชายทะเลอีกด้วย การควบคุมรายได้ของแผ่นดินไม่เพียงเป็นหน้าที่ ของกระทรวงพระคลังเท่านั้น กระทรวงอื่นๆ ก็ทำหน้าที่เก็บภาษีและยังต้องทำงานอื่นๆ นอกเหนือจากงานในหน้าที่ของตนเอง ทางด้านการศาลก็ประสบความลำบากเนื่องจาก ขาดการจำแนกหน้าที่การงาน ทุกกระทรวงต่างมีศาลของตนเองเพื่อตัดสินคดีภายใน ขอบเขตอำนาจการปกครองเฉพาะตน การขาดการจำแนกหน้าที่การงานก็คือการไร้ประสิทธิภาพ อย่างแท้จริงขององค์กรส่วนกลางของรัฐบาล (Bunnag, 1989: 21 - 22)

ความล่าช้าและการฉ้อราษฎร์บังหลวงด้านการศาลทำให้คนไทยอยู่ในฐานะเสียเปรียบ ที่จะคัดค้านการเรียกร้องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตชาวยุโรป การควบคุมกระทรวงต่างๆ โดยขุนนางกลุ่มเดียวและวิธีการเก็บภาษีอากร อยากรไร้ประสิทธิภาพ หมายถึงว่า ประเทศสยามไม่มีระบุงการที่จะสร้างกองทหารอาชีพ ไม่มีเงินที่จัดหาอาวุธยุทโธปกรณ์ ให้ทันสมัย หรือที่จะมาปรับปรุงเส้นทางคมนาคมเพื่อให้กองทัพเคลื่อนตัวยังชายแดน อย่างรวดเร็วเมื่อเกิดกรณีฉุกเฉิน เมื่อวินิจฉัยความบกพร่องของการปกครองแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงหาทางแก้ไข ประการแรกจัดแบ่งงาน เพื่อที่ว่าแต่ละกระทรวงจะได้รับผิดชอบแต่เฉพาะงานที่ตนสามารถจะทำได้ ประการที่สอง เลิกระบบที่ทุกกระทรวงเก็บภาษีอากรเองโดยไม่ได้ทำบัญชีรับจ่าย (Bunnag, 1989: 23)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำการปฏิรูปไม่เพียงเพราะ เป็นพระราชภารกิจของพระองค์ที่ทรงต้องรักษาผลประโยชน์ของชาติเท่านั้น แต่ยังทรงฟื้นฟู พระราชอำนาจของพระองค์กลับคืนมาด้วย การปรับปรุงการปกครองให้ทันสมัย พระองค์ทรงปฏิรูปการปกครองเมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 พระบรมราชโองการ แต่งตั้งคณะเสนาบดีเป็นการแสดงว่าพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะส่งเสริมความเจริญ

ของบ้านเมืองโดยข้าราชการไว้ซึ่งขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม และยกเลิกข้อบกพร่องต่างๆ เพื่อประชาชนจะสามารถก้าวไปสู่ความเจริญตงนานาประเทศในโลก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริตั้งแต่เริ่มทรงปรารถนา จะจัดการปกครองพระราชอาณาเขตให้มั่นคง ทรงเห็นว่าที่หัวเมืองแยกกันขึ้นอยู่ ในกระทรวงมหาดไทยบ้าง ในกระทรวงกลาโหมบ้างและกรมท่าบ้าง บังคับบัญชาหัวเมือง ถึง 3 กระทรวง ยากที่จะจัดการปกครองให้เป็นระเบียบแบบแผนเรียบร้อยเหมือนกันได้ ทว่าทั้งพระราชอาณาจักร ทรงมีพระราชดำริเห็นว่าควรรวมการบังคับหัวเมืองทั้งปวง ให้ขึ้นอยู่แต่ในกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว และรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล มีผู้ปกครองมณฑลขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทยอีกชั้นหนึ่งจึงจะจัดการปกครองได้สะดวก ทรงโปรดฯ ให้เริ่มรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล มีข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑล และทรงแต่งตั้ง ให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (เมื่อครั้งดำรงพระยศกรมหลวงดำรงราชานุภาพ) เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. 2435-2458) มีหน้าที่รับผิดชอบบังคับบัญชา หัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด รวมทั้งหัวเมืองประเทศราชอีสาน และหัวเมืองชั้นในชั้นนอก ที่ตกอยู่ใต้แรงบีบโดยตรงจากฝรั่งเศส

เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงออกไปตรวจราชการยังหัวเมือง ทำให้ทรงเห็นประเพณีการปกครองหัวเมือง อย่างโบราณที่ยังใช้กันอยู่หลายอย่าง การปกครองตามหัวเมืองในสมัยนั้นยังใช้วิธีเรียก ในกฎหมายเก่าว่า “ กินเมือง ” ( Damrong Rajanubhab, 1972: 65 ) และทำให้พระองค์ ทรงทราบถึงปัญหาในการปกครองหัวเมือง ความคิดแก้ไขปัญหาคือการปกครองของ กรมหลวงดำรงราชานุภาพตรงกับโครงการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริ คือ การรวมหัวเมืองเป็นมณฑล

เห็นว่าป็นหัวเมืองชั้นในก็ควรรวมเข้าเป็นมณฑลละ 5 หรือ 6 เมือง เอาขาดท้องที่ๆ ผู้บัญชาการมณฑลอาจจะจัดการและตรวจตราได้เอง ตลอดอาณาเขตเป็นประมาณ และให้มีนายหรือข้าราชการผู้ใหญ่อันชั้นยศ อยู่ในระหว่างเสนาบดีกับเจ้าเมืองไปประจำบัญชาการมณฑลละคน เป็นพนักงาน จัดการต่างๆ และเป็นทีปรึกษาหารือของเสนาบดีด้วย ถ้าวาโดยย่อก็คือแยกหน้าที่ จัดการต่างๆ ตามหัวเมืองไปให้ผู้บังคับบัญชาการมณฑลเป็นผู้ทำ เสนาบดีเป็นผู้คิดแบบแผนและตรวจตราที่ทำนั้นประกอบกันจึงจะจัดการปกครองหัวเมืองได้ดี ตั้งพระราชประสงค์ ( Damrong Rajanubhab, 1972: 69 )

หลังจากกรมหลวงดำรงราชานุภาพกลับจากการตรวจราชการเมืองเหนือครั้งแรก พ.ศ. 2435 ทรงถวายรายงานและกราบทูลต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วยพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้รวมหัวเมืองเป็นมณฑล กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำริจัดตั้งมณฑลโดยทรงเห็นว่าควรเอาลำน้ำ อันเป็นทางคมนาคม เป็นหลักอาณาเขตมณฑล

ในส่วนของมณฑลราชบุรีนั้นจัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2437 โดยรวมเมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองเพชรบุรี เมืองกาญจนบุรี และเมืองปราณบุรี (ต่อมาใน พ.ศ. 2458 เปลี่ยนชื่อจากเมืองปราณบุรีเป็นประจวบคีรีขันธ์) เข้าไว้ด้วยกัน ตั้งที่บัญชาการมณฑล ที่เมืองราชบุรี มณฑลราชบุรีมีความสำคัญทางเศรษฐกิจจากลักษณะสภาพภูมิศาสตร์เศรษฐกิจที่เหมาะสมในการเป็นแหล่งผลิตสินค้าทั้งทางด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม สินค้า ข้าว ยาสูบ พืชไร่ การทำป่าไม้ น้ำตาล การทำเหมืองแร่ เป็นผลผลิตสำคัญ และยังมีความสำคัญทางการเมืองในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นภายในมณฑลไม่ว่าจะเป็นปัญหาด้านการปกครอง โจรผู้ร้าย ปัญหาทางการศาล ปัญหาทางเศรษฐกิจและการเป็นเมืองหน้าด่านที่มีพรมแดนติดกับพม่าซึ่งอังกฤษได้เข้ายึดครองเป็นอาณานิคมซึ่งเป็นปัญหาระหว่างเขตแดนซึ่งอาจทำให้เกิดปัญหากระทบกระทั่งกับฝ่ายอังกฤษและอาจลุกลามใหญ่โตเป็นอันตรายต่อเอกราชของสยามได้

พระยาสุรินทรภาไชย (เทศ บุนนาค) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการ มณฑลราชบุรีเป็นคนแรก ระหว่าง พ.ศ. 2437–2442 พระยาสุรินทรภาไชยได้ดำเนินการแก้ไข ปรับปรุงปัญหาต่างๆ ได้แก่ ปัญหาด้านการปกครอง พระยาสุรินทรภาไชยปรับปรุง ด้านการปกครองขึ้นก่อนด้านอื่นโดยจัดรูปแบบและแบ่งหน้าที่ของหน่วยงานราชการต่างๆ ภายในมณฑลให้เป็นระเบียบแบบแผนยิ่งขึ้น ปัญหาโจรผู้ร้าย พระยาสุรินทรภาไชย ได้ปราบปรามโจรผู้ร้ายที่เคยมีชุกชุมในหัวเมืองต่างๆ ให้สงบลง ด้านภาษีอากรก็ได้ จัดเก็บเงินภาษีผลประโยชน์แผ่นดินให้กับมณฑลได้เป็นจำนวนมาก (Manas Tanyakaset, 1977: 246-247) อย่างไรก็ตามการปฏิรูปมณฑลราชบุรีของพระยาสุรินทรภาไชย แม้จะสามารถ ทำให้มณฑลราชบุรีก้าวหน้ายิ่งขึ้น แต่ก็ยังคงเป็นเพียงการวางรากฐานเท่านั้น และยังคง มีปัญหาในการจัดการปกครองดังที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงพบเมื่อเสด็จออกตรวจราชการ มณฑลราชบุรีด้วยพระองค์เองใน พ.ศ. 2441 หรือประมาณ 4 ปีหลังจากการจัดตั้งมณฑล ราชบุรี

ส่วนปัญหาทางชายแดนที่ติดต่อกับอาณาเขตพม่าของอังกฤษนั้น ในระยะนี้ สถานการณ์ระหว่างประเทศได้คลคลายความกดดัน สืบเนื่องจากการที่อังกฤษและฝรั่งเศส มีผลประโยชน์ทางการค้าในดินแดนแถบมณฑลราชบุรีและมณฑลใกล้เคียงและมีการทำสัญญา ประกันบูรณภาพของดินแดนแถบนี้ใน พ.ศ. 2438 มณฑลราชบุรีจึงปลอดภัย จากการแทรกแซงมากขึ้น



ภาพที่ 1 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงฉายภาพภายในถ้ำที่เพชรบุรี (Damrong Rajanubhab, 2002)

### สารัตถวิพากษ์

ภายหลังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์มีพระราชประสงค์ที่จะศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมสำหรับการจัดการปกครองหัวเมือง จึงได้เสด็จตรวจราชการหัวเมืองเหนือเป็นครั้งแรกเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2435 และจากการเสด็จตรวจราชการในครั้งนี้พระองค์ได้ทรงเห็นถึงประโยชน์และความจำเป็นในการตรวจราชการเป็นอย่างมาก ดังนั้น ตลอดช่วงเวลาที่พระองค์ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. 2435-2458) พระองค์จึงได้เสด็จตรวจราชการอยู่ตลอดเวลา

การเดินทางไปตรวจราชการของข้าราชการในสมัยหลังนี้เป็น การไปตรวจราชการในช่วงเวลาที่บ้านเมืองปกติสุข ต่างจากการไปตรวจราชการแต่เดิมที่ข้าหลวงและเสนาบดีจะเดินทางไปตรวจราชการเฉพาะเวลาที่บ้านเมืองเกิดเหตุการณ์ไม่ปกติ เช่น เกิดปัญหาโจรผู้ร้ายหรือการศึกสงคราม ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้ราษฎรเดือดร้อน ดังนั้น ข้าหลวงและเสนาบดีจึงต้องเดินทางไปหัวเมืองเพื่อจัดการปัญหาดังกล่าว ความแตกต่างอีกประการหนึ่ง คือ ธรรมเนียมปฏิบัติใหม่ของการเดินทางไปตรวจราชการ ที่กำหนดให้ข้าราชการต้องทำรายงานการตรวจราชการ เพื่อนำข้อมูลมาใช้เป็นแนวทางในการบริหารบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข (Damrong Rajanubhab, 2002: 24-25)

### การเดินทางตรวจราชการ

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงออกเดินทางในวันที่ 18 สิงหาคม ร.ศ. 117 โดยเรือจากคลองบางยางไปตามคลองดำเนินสะดวกและทรงตรวจราชการไปตามรายการเดินทางในคลองมีเรือไฟ (น่าจะหมายถึงเรือกลไฟ) รับจ้างลากเรือ ลากจากปากคลองบางยาง



ไปปากคลองบางนกแขวก และคอยรับลากจากปากคลองบางยางไปเมืองราชบุรีและบ้านโป่ง (Damrong Rajanubhab, 1972: 23)

### ข้อมูลพื้นฐานของเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม

พระยาสุรินทรภาไชยได้ริเริ่มการจัดการสำรวจสำมะโนครัวใน พ.ศ. 2448 แต่ในระบอบนี้การทำบัญชีสำรวจยังไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างจริงจังเนื่องจากยังขาดรายละเอียดอยู่มากและบัญชีการสำรวจก็มีฉบับเดียว ต่อมาใน พ.ศ. 2440 มีคติความโจรผู้ร้ายชุกชุมจึงได้มีการดำเนินการสำรวจสำมะโนครัวในรูปแบบใหม่ที่ได้ข้อมูลจำนวนราษฎรชายหญิง จำนวนครอบครัว จำนวนกำนันผู้ใหญ่บ้าน จำนวนสัตว์พาหนะ จำนวนพาหนะที่ใช้ในหมู่บ้าน

ในรายงานการตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ. 117 ของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้กล่าวถึงข้อมูลจำนวนประชากรและการสำมะโนครัวของแต่ละท้องที่ไว้ดังนี้

บัญชีสำมะโนครัวเมืองราชบุรี มีจำนวนอำเภอ 4 อำเภอ มีกำนัน 144 คน ผู้ใหญ่บ้าน 1,325 คน พลเมือง 128,769 คน หลังคาเรือน 28,190 หลัง ม้า 460 ตัว โค 96,396 ตัว กระบือ 3,315 ตัว เกวียน 28,837 หลัง เรือ 15333 ลำ ปืน 4,598 กระบอก (Damrong Rajanubhab, 1972: 28)

บัญชีสำมะโนครัวเมืองสมุทรสงคราม แบ่งเป็น 2 อำเภอ คือ อำเภอ คือ อำเภอเมือง และอำเภออัมพวา มีกำนัน 41 คน ผู้ใหญ่บ้าน 340 คน พลเมือง 47,731 คน (Damrong Rajanubhab, 1972: 34)

จากการสำรวจสำมะโนครัวทำให้ทางราชการได้รับความสะดวกในการปกครองมากขึ้น ที่สำคัญคือ ทำให้รัฐบาลสามารถควบคุมและคุ้มครองความปลอดภัยของประชาชนได้ดีขึ้นโดยเฉพาะเรื่องโจรผู้ร้าย และยังเป็นประโยชน์ต่อการนำมาประกอบการพิจารณาออกกฎหมายมีข้อบังคับใช้ในด้านต่างๆ

### ปัญหาจากการตรวจราชการเมืองราชบุรี

ปัญหาพื้นที่การปกครองก้ำก่ากันไม่เหมาะสมและพื้นที่รกร้างว่างเปล่า กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสด็จไปเมืองราชบุรีโดยผ่านทางคลองดำเนินสะดวก ทำให้ทรงเห็นถึงปัญหาการปกครองก้ำก่ากันไม่เหมาะสม กล่าวคือ พื้นที่ตั้งแต่ปากคลองดำเนินสะดวกต่อกับมณฑลราชบุรี ฝั่งหนึ่งเป็นพรมแดนของมณฑลนครชัยศรี ฝั่งหนึ่งเป็นพรมแดนของมณฑลราชบุรี ทรงเห็นว่าไม่ควรแบ่งพื้นที่คนละฝั่งคลอง อีกทั้งพื้นที่ทั้งสองฝั่งคลองดำเนินสะดวกส่วนใหญ่ยังคงเป็นพื้นที่รกร้างว่างเปล่า ที่รกร้างดังกล่าว

เป็นของญาติพี่น้องตระกูลสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่จับจองกันได้ตั้งแต่ครั้งชุดคลองดำเนินสะดวก(Damrong Rajanubhab, 1972: 23)

### **ปัญหาการจัดเก็บอากรสมพัศตรและอากรค่าน้ำ**

ปัญหาการจัดเก็บอากรสมพัศตรและอากรค่าน้ำเป็นปัญหาที่พวกกำนันและผู้ใหญ่บ้านร้องทุกข์ต่อกรมหมื่นดำรงราชานุภาพว่า เจ้าพนักงานมาเก็บอากรสมพัศตรหรืออากรสวน เมื่อวัดพื้นที่เพาะปลูกบนร่องสวนไม่ได้วัดเฉพาะหลังร่องที่ปลูกต้นไม้แต่วัดเลยออกไปถึงไหล่ท้องร่องทั้งสองข้างที่ไม่ได้ปลูกพืชเอามารวมคิดเป็นเนื้อที่เก็บอากรสมพัศตรด้วย และที่ในท้องร่องปลูกข้าวก็เก็บรังวัดเป็นที่นาด้วยอีกส่วนหนึ่ง ส่วนปัญหาอากรค่าน้ำราษฎรเดือดร้อนในเรื่องพิกัดการเก็บเครื่องมือประกอบอาชีพที่ชาวบ้านต้องเสียอากร แม้จะเป็นเครื่องมือจับสัตว์น้ำเล็กๆ น้อยๆ เช่น ลอบ เป็นต้น (Damrong Rajanubhab, 1972: 24)

### **ปัญหาความเดือดร้อนของกำนันผู้ใหญ่บ้าน**

การจัดรูปแบบการปกครองตำบลและหมู่บ้านนั้นแตกต่างจากหน่วยราชการส่วนท้องถิ่นอื่นๆ เนื่องจากกำนันและผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งเป็นหัวหน้าหน่วยการปกครองตำบลและหมู่บ้าน ไม่อยู่ภายใต้ข้อบังคับการรับเงินเดือน กำนันและผู้ใหญ่บ้านปฏิบัติราชการให้แก่รัฐเสมือนเป็นผู้ช่วยกรมการอำเภอได้รับค่าตอบแทนเป็นผลประโยชน์อย่างอื่น เช่น การได้ส่วนแบ่งจากค่าธรรมเนียม หรือการได้รับยกเว้นไม่ต้องเสียภาษีอากรบางอย่าง

กำนันผู้ใหญ่บ้านมีความเดือดร้อนในเรื่องของการต้องทำราชการต่างๆ ไม่มีเวลาไปทำมาหากิน โดยเฉพาะต้องทำราชการเรื่องเก็บภาษีอากร กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงได้ถามพวกกำนันถึงเรื่องการพระราชทานส่วนลดภาษีอากรซึ่งพวกกำนันก็ยังไม่ได้รับเนื่องจากความไม่เข้าใจในระบบบริหารราชการแบบใหม่ซึ่งกำนันและข้าหลวงเข้าใจว่าต้องเก็บเงินภาษีอากรให้เสร็จสิ้นไม่ตกค้างจึงจะได้รับส่วนลดภาษีอากร (Damrong Rajanubhab, 1972: 25)

### **ปัญหานักโทษ**

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงตรวจเยี่ยมโรงทหารซึ่งสะอาดเป็นระเบียบเรียบร้อย และทรงตรวจเรือนจำ (ตะราง) ในเมืองราชบุรีซึ่งสะอาดเรียบร้อยพอใช้ ปัญหาของนักโทษในเมืองราชบุรีเป็นปัญหานักโทษแออัดยัดเยียดในห้องขัง (ห้องจองจำ)

จำนวนนักโทษมีอยู่ในตะรางเมืองราชบุรีเวลานี้ ที่ต้องเวรจำตัดสินแล้ว ชาย 51 คน ในระหว่างพิจารณา 32 คน รวมนักโทษ 83 คนจำขังไว้ห้องหนึ่งซึ่งว่าเพนห้องที่ยัดเยียด อีกห้องหนึ่งไว้แก่นักโทษซึ่งต้องคุมขังในระหว่างพิจารณาบ้าง ความแออัดมีนักโทษ 37 คน อีกห้องหนึ่งขังนักโทษหญิงมีนักโทษ 5 คน รวมมีนักโทษชาย 120 หญิง 5 รวม 125 คน (Damrong Rajanubhab, 1972: 27)

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงไต่ถามนักโทษถึงเรื่องการบังคับบัญชาเลี้ยงดูนักโทษ มีนักโทษร้องเรียนเรื่องการจ่ายอาหารเลี้ยงนักโทษว่าได้รับพระราชทานข้าวหลงไม่ทั่วถึงกัน ไม่อิ่มและไม่มีกับข้าว กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงไต่สวนเจ้าพนักงานเรือนจำ ได้ความว่า จ่ายอาหารเลี้ยงนักโทษเฉพาะคนที่ไม่มีญาติมาส่งอาหาร และให้แก่ข้าวเปล่า มีอยู่หนึ่งชาม

นอกจากนี้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ยังทรงกล่าวถึงคดีความเชื้อโบราณที่ยืดถือนกันว่าถ้าผู้เข้าในคุกในตารางจะมีเสียนียตจัญไร ซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้ผู้รักษาเมืองกรมการเมืองไม่เข้าไปตรวจตราในเรือนจำ (Damrong Rajanubhab, 1972: 26)

### ปัญหาการจัดการอำเภอไม่ดี

การแบ่งอำเภอ (แขวง) ของเมืองราชบุรีในขณะนั้นจัดแบ่งเป็น 4 อำเภอ คือ อำเภอฝ่งเหนือ อำเภอฝ่งใต้ อำเภอฝ่งตะวันออก และอำเภอฝ่งตะวันตก โดยใช้แนวแม่น้ำเป็นหลักในการแบ่ง ใน พ.ศ. 2441 มีการประกาศใช้ข้อบังคับลักษณะการปกครองหัวเมือง ร.ศ.117 ได้มีการแบ่งเขตอำเภอต่างๆ ในมณฑลราชบุรีใหม่ พระยาสุรินทรภาไชยขออนุมัติกระทรวงมหาดไทยเพิ่มอำเภอขึ้นอีกเป็นพิเศษเนื่องจากจำนวนราษฎรมากเกินกว่าที่จะจัดการปกครองให้ทั่วถึง ทั้งนี้ในเมืองราชบุรีไม่มีอำเภอเมือง ซึ่งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าอำเภอเมืองเป็นอำเภอสำคัญ อีกทั้งอำเภอที่จัดตั้งขึ้นมาแล้ว กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงได้ตรวจเยี่ยม 2 อำเภอ คือ อำเภอฝ่งตะวันออกและอำเภอฝ่งตะวันตก ทรงพบว่าแต่ละแห่งมีเพียงศาลาหนึ่งหลัง เรียกว่า ศาลอำเภอ กรมการเมืองตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมือง ห่างจากศาลา ผลัดเปลี่ยนกันมาทำหน้าที่ และตัวนายอำเภอก็ยังไม่เข้าใจระบบราชการแบบใหม่ (Damrong Rajanubhab, 1972: 32)

### ปัญหาการจัดการทางการศาล

ปัญหาสำคัญของมณฑลราชบุรีคือยังไม่มีศาลมณฑล ซึ่งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าต้องรีบเปิดศาลมณฑล และให้มีข้าหลวงพิเศษมาจัดการศาล

### การแก้ไขปัญหาจากการตรวจราชการเมืองราชบุรี

การแก้ปัญหาคือพื้นที่การปกครองก้าวก่ายกันไม่เหมาะสมและพื้นที่กร้างว่างเปล่า

ปัญหาการแบ่งพื้นที่ระหว่างเมืองสมุทรสาครกับนครไชยศรีโดยใช้คลองนั้น ทรงให้รอตรวจแผนที่ให้ดีกว่าก่อนจะแบ่งพรอมแดนใหม่ ส่วนปัญหาพื้นที่กร้างว่างเปล่านั้น มีกำหนดอยู่ในกฎหมายว่าถ้าทิ้งไว้นานเกิน 3 ปีเป็นการขาดการจับจอง แต่ทรงรับสั่งให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรีและมณฑลราชบุรีตรวจทำบัญชีเจ้าของที่ ประกาศให้เจ้าของที่รับทราบก่อน (Damrong Rajanubhab, 1972: 23)

### การแก้ปัญหาการจัดเก็บอากรสมพัศตรและอากรค่าน้ำ

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเสนอแนวทางแก้ปัญหาที่ว่าอากรสมพัศตรและอากรค่าน้ำเสียอากรเท่ากัน แต่ปัญหาความเดือดร้อนอยู่ที่การเก็บอากรที่ต้องเก็บปีละ 2 ครั้ง กำหนดผู้ใหญ่บ้านและราษฎรต้องได้รับความลำบากในกระบวนการทำบัญชีและต้องเดินทางไปเสียเงินจึงทรงให้พนักงานเก็บอากรมีเพียงพนักงานเดียวและเก็บอากรปีละครั้งเดียว

ส่วนเรื่องอากรค่าน้ำทรงดำริที่จะให้ยกเลิกการเก็บอากรเครื่องมือจับสัตว์น้ำย่อยๆ ให้เก็บแต่เครื่องมือใหญ่ๆ แต่จะต้องเอาไว้หรือในที่ประชุมเทศาภิบาลก่อน (Damrong Rajanubhab, 1972: 24)

### การแก้ปัญหาความเดือดร้อนของกำนันผู้ใหญ่บ้าน

ความเดือดร้อนจากการทำราชการของกำนันผู้ใหญ่บ้าน ทรงลดภาระในการทำบัญชีอากรของกำนันผู้ใหญ่บ้าน และทรงให้ส่วนลดภาษีอากรแก่กำนัน ถ้าเก็บเงินได้เท่าใด เมื่อใดก็ให้หักส่วนลดทันที กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงให้ความสำคัญกับการปกครองส่วนท้องถิ่นโดยเฉพาะเรื่องกำนันผู้ใหญ่บ้านด้วยทรงเห็นว่าที่การปกครองตามหัวเมืองมีความสงบเรียบร้อยได้นั้นก็เพราะกำนันผู้ใหญ่บ้าน รัฐบาลได้คนดีมีราษฎรนิยมเชื่อถือมาเป็นกำลังในการทำราชการ ทำให้ราษฎรอยู่ในบังคับบัญชาของรัฐได้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน (Damrong Rajanubhab, 1972: 25)

### การแก้ปัญหาหนักโทษ

จากการที่หนักโทษร้องเรียนเรื่องการจ่ายอาหาร กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงสั่งให้เลี้ยงนักโทษด้วยข้าวหลวงทุกคน และให้มีกับข้าวด้วยหนึ่งอย่าง ถ้านักโทษคนใดกินจุก็ให้เพิ่มข้าวให้

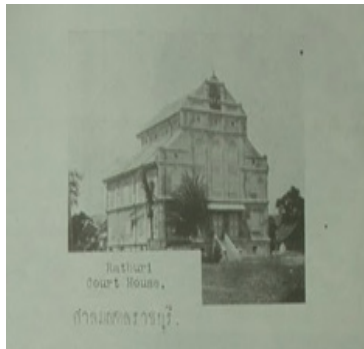
ส่วนเรื่องคดีโบราณเรื่องห้ามผู้ตีเข้าตาราง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเชิญเจ้าพระยาสุรพันธ์และพระยามรินทร์เข้าไปตรวจในตารางด้วย ที่ผ่านมาผู้ว่าราชการเมืองไม่เคยเข้าไปตรวจ และทรงตั้งพระทัยว่าต่อไปจะต้องพาผู้ว่าราชการตรวจในตารางทุกๆ แห่งที่ทรงเสด็จไป (Damrong Rajanubhab, 1972: 27 – 28)

### การแก้ปัญหาการจัดการอำเภอไม่ดี

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงแก้ปัญหานี้โดยให้ตั้งอำเภอเมืองขึ้น ส่วนเรื่องข้าราชการที่ไม่เข้าใจระบบราชการแบบใหม่จำเป็นต้องจัดส่งคนจากกรุงเทพฯ ออกมาหาคนมาเป็นกรมการอำเภอเพิ่มเติม และต้องหาผู้ตรวจจัดการอำเภอส่งออกมาด้วย เพื่อให้มานั่งกำกับจัดการอำเภอๆ ละหนึ่งเดือนให้ถูกต้องตามแบบแผน และต้องบังคับให้กรมการอำเภอออกไปอยู่ที่ว่าการอำเภอเพื่อความเรียบร้อย

### การแก้ปัญหาการจัดการทางการศาล

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าควรเร่งเปิดศาลมณฑลราชบุรีเพื่อใช้พิจารณาพิพากษา ตัดสินคดีความต่างๆ หลังจากเสด็จกลับจากการตรวจราชการเมืองราชบุรีแล้วได้มีการออกพระราชบัญญัติและพระราชกำหนด ร.ศ.117 ให้ จัดตั้งศาลมณฑลราชบุรี สร้างขึ้นแล้วเสร็จใน ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ยกเลิกศาลมณฑลราชบุรี จัดตั้งเป็นศาลจังหวัด อาคารหลังนี้จึงเป็นที่ทำการศาลจังหวัดราชบุรีมาจนกระทั่งปี พ.ศ. 2501 หลังจากนั้นจึงใช้เป็นี่ทำการของศาลแขวงราชบุรีตลอดมาจนถึงปัจจุบัน (Manas Tanyakasert, 1977: 172)



ภาพที่ 2 ศาลมณฑลราชบุรี (ภาพจากหนังสือจดหมายเหตุแสงอรุณ แมคเอชอิน วัฒนวิทยา ฉบับธันวาคม ร.ศ.126 พ.ศ.2450 ภาพจากห้องสมุดศรัณย์ ทองปาน) (Chantrawong, 2011)

### ปัญหาจากการตรวจราชการเมืองสมุทรสงคราม

#### ปัญหาความไม่เข้าใจในระบบราชการแบบใหม่

ที่เมืองสมุทรสงครามมีหลวงอร่ามสาครเขตรยกระบัตร์ เป็นผู้รักษาเมือง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงตรวจราชการอำเภออำพวาและตรวจที่ว่าการเมือง อำเภออำพวาไม่ทราบที่ว่าการอำเภออยู่ที่ใด เพราะในช่วงเวลาที่พระองค์เสด็จมีการยกตู้หนังสือมาไว้ที่โรงละครหน้าบ้านหลวงมหาดไทย นายอำเภออำพวาในขณะนั้น ทรงตรวจดูเอกสารความแพ่ง บัญชีสำมะโนครัว ซึ่งทำอย่างย่อ ทรงเห็นว่าพอใช้ได้ ทรงได้ถามกำหนดผู้ใหญ่บ้านเรื่องโจรผู้ร้ายก็สงบดี แต่ในส่วนของที่ว่าการเมือง ทรงเห็นว่า “ไม่วิเสสนันใด กว่าที่อำเภออำพวา เพราะไม่มีผู้ใดตั้งแต่ผู้ว่าราชการเมืองลงไปจนถึงเสมียนทนาย จะเข้าใจว่าออฟฟิศเป็นอย่างไร” และทรงเห็นว่า “พนักงานบังคับอยู่ค่อนข้างโง่เขลา เกียจคร้าน ไม่เอาใจใส่ที่จะศึกษาหาความรู้หรือหาทางที่จะบังคับบัญชาให้เป็นแบบแผน เรียบร้อยดังเมืองอื่น การปกครองจึงยังไม่เป็นเรื่องอยู่โดยมาก” (Damrong Rajanubhab, 1972: 34)

### ปัญหาการจัดเก็บอากร

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเรียกนายระวางกรมพระคลังสวนมาไต่ถาม เรื่องการเก็บอากรสวน เงินอากรสวนเก็บได้ประมาณปีละ 500 ซึ่งไม่ต้องอากรสวน คือ หมากกับมะม่วง พันธุ์ไม้อื่นนายสมพักศรเก็บอีกส่วนหนึ่ง คือ เก็บอากร 2 อย่าง 2 ครั้ง ทุกสวน (อากรสวนอย่างหนึ่ง อากรสมพักศรอีกอย่างหนึ่ง) กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงไต่ถามพวคนายระวางถึงเรื่องการเก็บอากรสวนได้ความว่า เงินอากรที่เก็บเก็บตาม จำนวนเดิมตั้งแต่พระยาสมบัตยธิบาลซึ่งเป็นข้าหลวงออกาเดินรังวัดสวน ทำบัญชีเดินท่ง มอบไว้แก่นายระวาง โดยในบัญชีจะระบุชื่อเจ้าของสวน ขนาดสวน ท้องที่สวน ตารางชื่อต้นไม้ ต่างๆ มีช่องสำหรับกรอกว่ามีจำนวนเท่าใด อากรเท่าใด นายระวางอากรสวนก็เก็บตามบัญชีนั้น มาทุกปี ต้นผลไม้จะตายหรือปลูกเพิ่มอีกเท่าใดก็เก็บอากรเท่าเดิม (Damrong Rajanubhab, 1972: 37)

### การแก้ไขปัญหาจากการตรวจราชการเมืองสมุทรสงคราม

#### การแก้ไขปัญหาคความไม่เข้าใจในระบบราชการแบบใหม่

ปัญหานี้ถือว่าเป็นปัญหาสำคัญในการบริหารราชการแผ่นดิน กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าไม่มีเวลาพอที่จะทำความเข้าใจเรื่องระบบราชการ จึงทรงให้หลวงอร่ามสาครเขต ผู้รักษาเมืองย้ายกรมการจำเมือง ไปปรับหน้าที่ในตำแหน่งอื่น และจะส่งคนใน กระทรวงมหาดไทยออกมาเป็นจำเมืองและปลัดเมือง

#### การแก้ไขปัญหาการจัดเก็บอากร

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเสนอแนะว่าวิธีการทำบัญชีรังวัดนั้นดีคล้ายกับ วิธีบัญชีสมพักศรที่กระทรวงพระคลังคิดขึ้นใหม่ แต่ควรจะต้องทำตามที่เป็นจริงทุกๆ ปี จะทำให้ได้เงินอากรมากขึ้น เพราะการทำสวนนั้นเจริญขึ้นมาก ที่ผ่านมาราษฎรเสียอากรน้อย ที่ตรวจได้จริงถึงครึ่งหรือกว่าครึ่งหนึ่ง คนที่ต้องจ่ายอากรเกินความเป็นจริงคงจะมีน้อย ประเด็นนี้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเทียบเคียงกับสวนของพระองค์ที่คลองมหาภาค ในกรุงเทพฯ ที่ยังคงต้องเสียอากรต้นไม้ที่ตายไปแล้วปีละหลายๆ บาท นอกจากนี้ยัง ทรงให้ยกเลิกด่านภาษีที่เดิมมีมากถึง 6 ตำบล คือ ด่านใหญ่ที่ปากคลองแม่กลอง ด่านบางจะเกรง ด่านบางเรือหัก ด่านอำพวา ด่านบ้านปากน้ำ และด่านสุนัขขื่อน ให้เหลือไว้ 2 ตำบล คือ ด่านปากคลองแม่กลองกับด่านบางจะเกรง เอาไว้สำหรับตรวจเรือที่จะออกทะเล (Damrong Rajanubhab, 1972: 37)

### สภาพเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพของราษฎร

ตลาดเมืองราชบุรี ในเอกสารเรียกว่า ตลาดหน้าเมืองราชบุรี เป็นตลาดและโรง

บ่อนของพระสุธรรมโมไตร เมื่อเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์มาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองราชบุรีในศก 114 (พ.ศ. 2438) เจ้าพระยาสุรพันธ์ ได้รู้ไม้ที่ทำพลับพลาที่ประทับมาสร้างโรงบ่อนและตลาดในที่หลวงเหนือตลาดพระสุธรรมโมไตร ตั้งแต่ศก 115 เก็บค่าเช่าได้ปีหนึ่ง 30 ชั่งเศษ พระสุธรรมโมไตรจึงยอมขายที่ตลาด ตอนนีตลาดเมืองราชบุรีเป็นของหลวงเก็บค่าเช่าเรือนโรง ค่าเช่าตลาด และค่าทำเรือจ้างในศก 116 (พ.ศ. 2440) ได้เงิน 3800 บาท ตลาดเมืองราชบุรีเจริญขึ้นกว่าครั้งที่ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ตลาดนี้ยังจะต้องมีการแก้ไขเพราะตั้งปิดหน้าเมืองควรทำใหม่เป็นตึกหรือเป็นเครื่องไม้จริงจะทำให้เมืองราชบุรีเป็นสง่าผ่าเผยมากยิ่งขึ้น (Damrong Rajanubhab, 1972: 25–26)

**ตลาดสมุทรสงคราม** สร้างขึ้นในศก 116 (พ.ศ. 2440) บริเวณเหนือวัดใหญ่ริมแม่น้ำแม่กลอง เรียกว่า ตลาดหลวง หลวงอร่ามสาครเขต ทำสะพานและถนนจากแม่น้ำเข้าไปถึงคลองแม่กลองพร้อมทำสะพานทำขึ้นเรือ เชิงสะพานข้างแม่น้ำปลูกเรือนฝากระดานหลังคามุงสังกะสีสำหรับนายตลาด สองข้างถนนทำโรงไม้มุงสังกะสีกันเป็นร้านขายของให้เช่า 60 ห้อง ทำโรงบ่อนเป็นโรงไม้มุงสังกะสีหลังใหญ่ ได้ค่าเช่าตลาดเดือนละ 600 บาท (Damrong Rajanubhab, 1972: 34–35)

**ด้านภาษี** ในเมืองราชบุรีมีแค่ที่เมืองราชบุรีแค่ตำบลเดียว ในศก 116 ด้านภาษีเก็บเงินได้ 158,696 บาท 50 อัฐ ภาษีที่ทำเงินมากคือ ยาสูบ ปูนขาว ปูนแดง ไม้ไผ่ ไม้กระยาเลยต่างๆ แต่ในศก 117 (พ.ศ. 2441) ได้มีประกาศและท้องตราโปรดเกล้าให้ยกเลิกภาษีสิ่งของ 30 อย่าง ที่กระทบต่อเงินภาษีของเมืองราชบุรี คือ ภาษีพริกแห้ง หอมแห้ง มัน ถั่ว ซึ่งสั่งให้ยกเลิกเก็บ เมืองราชบุรีขาดรายได้จากภาษีประมาณ 46,400 บาทเศษ (Damrong Rajanubhab, 1972: 26)

การทำมาหากินในเมืองราชบุรีราษฎรส่วนใหญ่มีอาชีพทำนาทำสวน นอกจากนี้ยังมีอาชีพเสริมอื่นๆ เช่น ทำไร่น้อยหน้า การทำหิน ต่อยหินปูนขาย ตั้งเตาเผาปูน ตัดไม้ขาย ไม้ไผ่ ไม้รวก หรือไม้เหียงและไม้อื่นๆ ที่จะใช้เป็นเสาได้

**การทำหม้อตาล** หม้อตาลเป็นภาชนะที่จำเป็นในการบรรจุน้ำตาลส่งออกขายยังต่างเมืองเพราะทำให้เก็บน้ำตาลได้นานและสะดวกในการขนส่งเมืองสมุทรสงครามเป็นแหล่งการทำน้ำตาลมะพร้าว รัฐบาลได้ประโยชน์จากการเก็บภาษีหม้อตาล กล่าวคือ รัฐบาลบังคับจำหน่ายหม้อตาลให้แก่ราษฎรให้กรอกน้ำตาลได้เฉพาะแต่หม้อที่ซื้อจากรัฐในราคา 120 หม้อ เป็นเงิน 4 บาท 10 อัฐ

การทำหม้อตาลของรัฐบาลเป็นการปลูกโรงงสิที่เก็บหม้อและที่อยู่ของช่างปั้นหม้อมีที่ทำหม้อและเตาเผาหม้อ รัฐบาลจ้างลุงจิวเป็นผู้ดูแล 1 คน กับคนงานชาวจีนอีกจำนวนหนึ่ง ช่างปั้นหม้ออยู่ในโรงหม้อของหลวงสามารถใช้เตาเผาหม้อของหลวงได้ แต่ต้องปั้นหม้อ

ด้วยกำลังและทุนของตนเอง เมื่อเผาเสร็จรัฐรับซื้อในราคาหม้อ 1000 ใบ 7 บาท กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเขียนบรรยายถึงวิธีการทำหม้อชื้ออย่างละเอียดว่า

วิธีที่ช่างหม้อทำจำหน่ายแก่รัฐบาลนั้น ทำเป็นบริษัทเล็กๆ มีกว่า 20 บริษัทในที่นี้ บริษัทหนึ่งเขาเรียกตามภาษาของเขาว่าแป้นหนึ่ง หมายความว่า แป้นหนึ่งหม้ออันหนึ่ง ต้องเข้าทุนแลแรงช่วยกันทำ 3 คน มักจะเป็นผัวคน 1 เมียคน 1 ลูกคน 1 เป็นพื้น ถ้าครัวใดขาดคนหนึ่งก็ต้องจ้างผู้อื่นมาเข้าในบริษัท หน้าที ของคนทั้ง 3 ในบริษัทนั้น คนหนึ่งมีหน้าที่เหยียบประสมดิน คนหนึ่งสำหรับหมุนแป้น คนหนึ่งสำหรับปั้น ทำได้ผลมากน้อยเท่าใดแบ่งส่วนเสมอกัน (Damrong Rajanubhab, 1972: 35)

หลงจู๊เป็นผู้หาดินและทราย ทรายให้เปล่า ส่วนดินเก็บเงินกับคนบ้านนอก 11,000 หม้อ 5 บาท 2 สลึง ปั่นได้วันละ 500 หม้อ 1 เดือนปั่นได้ 1 เตาสำหรับเผา ประมาณ 11,000 หม้อเวลาเผาต้องจ้างกุลิชนหม้อไปยังเตา เมื่อเผาสุกก็จ้างขนไปยัง โรงเก็บหม้อ เตาละ 5 สลึงเฟื้องและต้องจ้างนายเตาเรียงหม้อสำหรับเผาและเผาหม้อ เตาละ 7 สลึง เสียค่าฟืน 11 บาท ฟืนแซมสำหรับสอดแซมตามช่องไฟอีกเตาละ 10 สลึง ใช้เวลาเผา 3 วันจึงเสร็จ หม้อเสียหายแตกในเตาประมาณ 1,000 กว่าใบ เหลือประมาณ 10,000 ใบ เป็นเงิน 70 บาท ลงทุนประมาณ 22 บาท ได้กำไร 48 บาท แบ่งกัน 3 คน ได้ประมาณเดือนละ 16 บาทต่อคน

ปัญหาการทำหม้อตาล คือ หลงจู๊เอารถเอาเปรียบคนทำหม้อ บังคับให้แถม 10000 หม้อ ให้แถม 400 หม้อ และยังมี “ถาม” คือ แถมของแถมอีก 100 ละ 2 หม้อ หลงจู๊ ยังได้ประโยชน์จากการจำหน่ายฟืน และยังได้รับเงินเดือนอีกเดือนละ 40 บาท (Damrong Rajanubhab, 1972: 36)

การทำหม้อตาลนั้นทำกันตลอดทั้งปี ช่วงเวลาที่ทำน้ำตาลคือ เดือน 10 เดือน 11 เดือน 12 รายได้จากศก 116 จำหน่ายหม้อได้ 1,187,090 หม้อ เป็นเงิน 7,723 บาท หม้อตาลที่ทำไม่พอจำหน่าย ในช่วงฤดูทำน้ำตาล คนจะมาแย่งกันซื้อถึงขั้นทะเลาะวิวาทกัน ไม่พอจำหน่าย กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงได้ตรวจเยี่ยมโรงหม้อ ทรงพบว่ากรมการเมือง สมุทรสงครามไม่ได้ตรวจตราการทำงานของหลงจู๊ ทั้งๆ ที่โรงหม้ออยู่ห่างจากที่ว่าการเมือง ไม่มาก ให้หลงจู๊เป็นผู้จำหน่ายหม้อตาลเอง สามารถฉ้อโกงได้ง่ายๆ พระองค์ทรงได้ถาม คนทำหม้อก็มีการร้องทุกข์ว่ากำไรที่ได้ไม่พอกิน แต่ทรงเห็นว่าพวกคนทำหม้อได้ที่อยู่ที่โรงหม้อ ได้กำไรไม่ต่ำกว่าเดือนละ 16 บาท ไม่จำเป็นต้องขึ้นราคาหม้อตาล แต่ควร จัดการกับหลงจู๊ที่เบียดบังคนทำหม้อ ทรงรับสั่งให้หลวงอร่ามสั่งห้ามหลงจู๊เรียกเก็บหม้อ ของแถมอีก



การทำละมู ละมู คือโป๊ะเล็กๆ ที่ทำไว้สำหรับจับปลาตามชายทะเล การทำละมูแต่ละหัวต้องใช้เงินลงทุนประมาณ 20 ชั่ง ใน พ.ศ.2438 ประมาณกันว่าที่ปากอ่าวเมืองสมุทรสงครามมีละมู 73 หัว การทำละมูราษฎรใช้วิธีเข้าหุ่กันทำ ปัญหาสำคัญของการทำละมูคือ ปัญหาการขาดแคลนไม้ที่จะทำละมู ไม้หายากและมีราคาแพง การทำละมูต้องใช้ไม้เป็นจำนวนมากทำให้มีผู้มาลงทุนน้อย กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงถามกำนันบ้านปากน้ำถึงการทำละมูได้ความว่า การทำละมู ใน พ.ศ. 2441ว่าลดลงจากปีที่แล้ว เนื่องจากมีการเก็บพิศดค่าละมูแพงขึ้น คนจึงเลิกทำละมูกันมาก จึงได้มีการลดพิศดค่าละมูลง การลงมือทำละมูจึงล่าช้ากว่าเดิม บางคนก็ไปหาไม้มาทำละมูไม่ทัน ปีหน้าน่าจะมีการทำละมูมากขึ้นเท่าเดิม (Damrong Rajanubhab, 1972: 37)

### สถานที่สำคัญที่ปรากฏในเอกสาร

ทุ่งเขางู ในช่วงเวลาที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทุ่งเขางูเป็นฤดูดูน้ำหลาก ทรงประทับใจกับทัศนียภาพและความงามของทุ่งเขางูมากโดยได้เปรียบเทียบกับหลายที่ที่พระองค์เคยเสด็จ

...พอแลเห็นก็ทำยอมโดยทันทีว่าบรรดาทุ่งที่จะเที่ยวเล่นในระดูน้ำจะเป็นทุ่งหนึ่งทุ่งใดในกรุงเก่าก็ดี ท้องพรหมมาศเมืองลพบุรีก็ดี แม้ที่สุดถึงบึงบอระเพ็ดเมืองนครสวรรค์ก็ดี บรรดาที่ได้เคยไปเห็นแล้วไม่มีแห่งใดที่จะสู้ทุ่งเขางูนี้เลย ด้วยเป็นทุ่งกว้างน้ำลึกแลมีเขาอยู่ใกล้ๆ จะเล่นเรือเล็กพายไปเท่าใดก็ไม่มีที่สิ้นสุด โดยจะมีเรือใบเล็กๆ มาเล่นเล่นก็ได้ กระบวนที่จะเที่ยวทุ่งเก็บกุ่มเก็บสายบัวอย่างทุ่งกรุงเก่าก็ได้ หรือจะเอาเรือแจวจอดเข้าที่ดอนขึ้นไร่เก็บน้อยหน่าก็ได้ จะเดินเลยไปเที่ยวถึงเขาก็ไม่ทันเหนื่อย เพราะอย่างนี้ใครๆ มาจึงได้กลับไปชมว่าสนุกนัก (Damrong Rajanubhab, 1972: 28–29)

การจะไปเที่ยวทุ่งเขางูนั้นเที่ยวได้ในระหว่างแรมเดือนเก้าจนถึงกลางสิบ เพราะเป็นช่วงน้ำหลากเข้าท่วมทุ่ง ถ้ามาหลังจากนี้ น้ำจะลดลง การสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีพบว่า เทือกเขางู ตั้งอยู่ห่างจากตัวเมืองราชบุรีประมาณ 6 กิโลเมตร ห่างจากเมืองโบราณคูบัว ซึ่งเป็นศูนย์กลางของเมืองสมัยทวารวดีประมาณ 14 กิโลเมตร แหล่งโบราณคดีบนเทือกเขางูเป็นศาสนสถานที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาตั้งอยู่ในถ้ำ มีอายุอยู่ในช่วงสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11-13) ศาสนสถานในถ้ำบนเทือกเขางูนี้ พระภิกษุจะใช้เป็นที่พำนักจำพรรษาปฏิบัติ และแสวงหาความวิเวกในที่ที่ห่างไกลออกมาจากชุมชนเมือง ประกอบไปด้วยถ้ำที่สำคัญ จำนวน 4 แห่ง ได้แก่ ถ้ำฤาษี ถ้ำจีน ถ้ำจาม และถ้ำฝาโถ ความสำคัญ ของถ้ำบนเทือกเขางูนี้ ยังคงมีการใช้งานสืบเนื่องมาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา

**โลกกระต่าย** หรือค้ายโลกกระต่าย อยู่ในเขตอำเภอตะวันตก ที่ว่าการอำเภอ ตั้งอยู่ริมค้ายเก่าซึ่งน่าจะเป็นค้ายขนาดใหญ่ เพราะยังมีเชิงเนินและสระน้ำปรากฏให้เห็นอยู่ ค้ายโลกกระต่ายเป็นค้ายที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี หรือพระเจ้าตากออกมามาตั้งล้อมพม่า ค้ายบางแก้วและเขาชะงุ้ม บริเวณตำบลโลกกระต่ายในทุ่งธรรมเสน เป็นที่ตั้งค้ายของกองทัพไทยซึ่งนำโดยพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าจ้อย ส่วนกองทัพพม่าได้ตั้งค้ายอยู่ที่นางแก้วซึ่งอยู่ห่างออกไปไม่มากนัก (Damrong Rajanubhab, 1972: 29) พื้นที่บริเวณโลกกระต่ายนี้ ชาวบ้านเคยขุดพบกระดูกคนและสัตว์เป็นจำนวนมาก และจากการไถพาดหน้าดินก็จะพบเศษภาชนะดินเผากระจัดกระจายอยู่ทั่วบริเวณ

**ถ้ำห้วยตะแคง** กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสด็จไปถ้ำห้วยตะแคงทางด้านเหนือของเขาวง ถ้ำนี้สามารถพายเรือเข้าไปได้ พระองค์ทรงพบรอยถ่านไฟเขียนอักษรพระนาม จ.ป.ร. ทรงแปลกพระทัยมาก

เข้าไปพบของประหลาดคือมีรอยถ่านไฟเขียนไว้บนเพดานถ้ำเป็นอักษรพระนาม จ.ป.ร. รูปร่างที่ทรงจำหลักศิลาในสถานที่ต่างๆ แลดูมีตัวเลข 114 อยู่ใต้นั้นด้วย เป็นฉนวนสนแต่ที่ใจเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเมื่อศก 114 เสด็จประพาสเมืองราชบุรี ฉันทก็ตามเสด็จในถ้ำนั้น จำได้ว่าได้ทรงอักษรพระนามจำหลักไว้แต่ที่ปากถ้ำจอมพลที่เขากลางเมือง ถึงว่าเมื่อข้าเสด็จกลับจากจอมบึงได้ทรงม้าเรียบเขาวงมาทางนี้ก็ไม่ปรากฏว่าได้เสด็จประพาสถ้ำห้วยตะแคง เหตุใดจึงมีอักษรพระนามเขียนไว้ที่หลังถ้ำนี้แลเหตุใดจึงไม่ได้จำหลักแปลไม่ออกเกิดเป็นความสงสัยว่าจะเปนลายพระราชหัตถ์เลขาแท้หรือใครไปแลเห็นที่ปากถ้ำจอมพลแลจำลองเอามาเขียนไว้ที่นี้ เพื่อบูชาหรือประการใด มีความสงสัยอยู่ดังนี้จึงยังไม่กล้าจะสั่งให้จำหลักรอยลงในศิลา ( Damrong Rajanubhab, 1972: 29)

**วัดบาทหลวงบางนกแขวก** กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงแวะที่วัดบาทหลวงบางนกแขวกมีบาทหลวงห้ารูป ทรงสนทนากับบาทหลวงถึงเรื่องการจัดการสอนมีทั้งการสอนในวัดและการสอนที่วิทยาลัยสอนวิชาชั้นสูง ภาษาละตินและวิชาเพื่อการบวชเป็นบาทหลวง คนที่จะบวชเป็นบาทหลวงต้องเรียนถึง 16 ปี จึงจะมีความรู้พอบวชได้ แต่นานๆ จึงจะมีคนศรัทธามาบวชสักคน กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงแปลกพระทัยว่าคนที่ไม่บวชก็จะออกจากโรงเรียนไปทำมาหากินแต่ที่นี้สอนคนเพื่อเตรียมบวชจึงทรงขอให้บาทหลวงเขียนโปรแกรมของโรงเรียนส่งให้พระองค์ทรงทราบด้วย (Damrong Rajanubhab, 1972: 30)

นอกจากสถานที่ที่กล่าวมาแล้วกรมหมื่นดำรงราชานุภาพยังได้แวะนมัสการพระที่วัดบ้านแหลมและวัดใหญ่ที่เมืองสมุทรสงครามอีกด้วย แต่ทรงมิได้ให้รายละเอียดข้อมูลต่างๆไว้

## สรุป

รายงานตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงครามของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นเอกสารสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ที่แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการจัดการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารราชการแผ่นดินให้เป็นระบบระเบียบมากยิ่งขึ้น การออกตรวจราชการทำให้เห็นปัญหาและข้อบกพร่องในการปกครองซึ่งจะได้รับการแก้ไขต่อไป ทั้งยังสอดแทรกสภาพเศรษฐกิจและชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรในหัวเมืองไว้ อย่างน่าสนใจและเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น



## References

- Bunnag, T. (1989). **The Provincial Administration of Siam 1892-1915 : The Ministry of the Interior under Prince Damrong Rajanubhab** (การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ.2435 – 2458) (P. Karnjanattiti, Trans.). Bangkok: Social Sciences and Humanities Textbooks Project.
- Chantrawong, S. (2011). **Ratchaburi Provincial Court B.E. 2450**. [Online]. Retrieved July 19, 2013 from <http://rb-old.blogspot.com/2011/01/126-2450.html>.
- Damrong Rajanubhab, Prince. (2002). **Tesapiban (เทศาภิบาล)**. Bangkok: Matichon Printing.
- Damrong Rajanubhab, Prince. (1972). The Report of the Inspection Ratchaburi and Samut Songkhram Bangkok Era 117 (รายงานตรวจราชการเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ.117 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทูลเกล้าถวาย). **Silpakorn Journal**, 15(6): 22–38.
- Moolsilpa, W. (1996). The End of South and North Administration (การสิ้นสุดลงของระบบการปกครองปักชำใต้ฝ่ายเหนือ). In **Problems in Thai History Essays in Honour Of HSH Prince Subhasdis DisKul on the occasion of his 72th birthday anniversary** (ความย้อนกัยของอดีต พิพิธินพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล). Bangkok: The Historical Commission of the Prime Minister's Secretariat Office of the Prime Minister.
- Moolsilpa, W. (2012). Provincial Inspection of Prince Damrong Rajanubhab (1892–1915) (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมือง (พ.ศ. 2435–2458)). **Journal of Humanities and Social Sciences Suratthani Rajabhat University**, 4(2): 1–34.
- Tanyakaset, M. (1977). **Administrative Reform of Ratchaburi the Reign of King Rama V (1894-1914)** (การปฏิรูปการปกครองใหม่ณฑลราชบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2437–2457)). Master's thesis. Department of Education. Srinakharinwirot University.